

УДК 343.13

М. І. Костін, кандидат юридичних наук,
доцент, радник
Закарпатської обласної державної адміністрації

МЕТА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЯК СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНИЙ ЧИННИК ОРГАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на підставі проведеного аналізу наукових джерел, положень теорії доказів, кримінального процесуального законодавства України обґрунтовано роль мети кримінального судочинства як системоутворювального чинника в організації кримінально-процесуальної діяльності.

Ключові слова: кримінальне судочинство, мета, доказ, доказування, слідчі (розшукові) дії, кримінально-процесуальна діяльність.

M. I. Kostin. The purpose of criminal proceedings as a strategic factor in the organization of criminal procedural activities

In the article on the basis of the conducted analysis of scientific sources, positions of evidence theory, criminal judicial legislation of Ukraine, grounded role of purpose of the criminal legal proceeding as a system-forming factor in criminal- procedural activity.

The author comes to the conclusion that in spite of the obvious relevance of the research of the category of the goal in the context of the self-determining factor in the organization of criminal process activity, this problem remains not exposed in domestic scientific sources. In particular, it did not become the article of the special researches, getting only fragmentary, nonsystem illumination in connection with the decision of other judicial questions.

Probing positions of scientists from the article of research, in the article it is suggested to classify positions of professionalists on two groups. the author critically estimates the views of those professionalists, whom determine the purpose of criminal process from the point of view to him as on a form and mean of setting and implementation of criminal punishment the state, critically. At the same time, grounds a requirement in perfection of modern decision of purpose through more complete reflection in definition of protective and defense function of criminal process. On the basis of it the author decision of purpose of criminal process is offered, basic directions of research of it are certain cross-correlation connections.

Key words: criminal process, purpose, evidence, proof procedure, investigative (search) actions, criminal-procedural activity.

Постановка проблеми. Аналіз джерел із психології та логіки дозволяє автору визначити мету будь-якої діяльності як бажаний (очікуваний) результат (конкретизоване відображення мотиваційного підґрунтя), який прагнуть отримати відповідно підготовлені суб'єкти діяльності певного виду шляхом цілеспрямованого використання специфічних способів і засобів у певних історично-діяльнісних умовах.

Отже, без мети не існує організованої, свідомої діяльності для перетворення ідеального уявлення на конкретний продукт. Мета визначає загальний напрям діяльності, детермінує змістове наповнення дефініцій завдань, цілей окремих стадій і підвидів діяльності (наприклад, мету доказування в кримінальному процесі, цілі окремих слідчих дій тощо), а в системному аспекті підходящий для її досягнення інструментарій – способи й засоби. Останні мають функціонально-підпорядкований характер щодо мети. З іншого боку, ураховуючи соціальний характер діяльності, її мета не може бути суто «технічною» й застиглою категорією, тому законмірно трансформується під впливом найбільш суспільно важливих, принципових умов, за яких відбувається діяльність. Посідаючи визначне місце в системі кримінально-процесуальної

© М. І. Костін, 2018

діяльності й маючи кореляційні зв'язки з іншими, функціонально підпорядкованими елементами цієї системи, трансформація мети зумовлює й відповідні зміни в якісних і видових характеристиках способів і засобів її досягнення. Проте, незважаючи на обґрунтовану вище актуальність дослідження категорії мети в сучасному контексті системоутворювального чинника організації кримінально-процесуальної діяльності, поняття й кореляційні властивості мети кримінального судочинства України залишаються недостатньо розкритими в наукових джерелах. Ця проблематика ще не стала предметом спеціальних досліджень, отримавши лише фрагментарне, несистемне висвітлення у зв'язку з вирішенням інших процесуальних питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі різні аспекти мети кримінального судочинства досліджували Ю. Грошевий, М. Шумило, В. Зеленецький, О. Капліна, Л. Лобойко, О. Михайленко, В. Нор, В. Шибіко й інші процесуалісти.

У Кримінальному процесуальному кодексі України поняття мети відсутнє. Замість цього у ст. 2 Кодексу визначені окремі завдання кримінального провадження. Як тут не згадати думку Б. Розовського про те, що сучасним процесуальним джерелам притаманна особливість, коли поняття мети кримінального процесу *«розвивається, часом відходить на другий план, підміняється засобами її досягнення»* [1].

Очевидно, що не в останню чергу «забуття» категорії мети в кримінальному процесі відбулося через недооцінку фахівцями її кореляційних зв'язків із організацією кримінально-процесуальної діяльності в цілому, неправильним сприйняттям як суто теоретичної (академічної) категорії. Точність визначення мети, як і критика наявного ступеня її досягнення, впливає на визначення оптимальних характеристик способів і засобів кримінально-процесуальної діяльності. Отже, точність визначення мети кримінального судочинства має зворотний ефект і впливає на ефективність її досягнення.

Пошуки науковцями найбільш правильного розуміння мети кримінального процесу мають свою давню історію. *Об'єктивно* цей процес пов'язаний з історичною епохою й притаманним для неї типом кримінального процесу, за яких працювали автори. *Суб'єктивно* зазначені наукові розвідки відображають громадянську позицію, морально-етичні переконання й навіть політичні вподобання самих авторів, розуміння ними ролі людини в державі, призначення державної влади тощо. Тому природно, що позиції різних авторів у різні часи щодо цього питання не збігаються, що нашою думку про існування соціально-політичних і економічних факторів, що можуть змінюватися, корегуючи й визначення мети кримінального судочинства.

Мета статті – обґрунтування ролі мети кримінального судочинства як системоутворювального чинника в організації кримінально-процесуальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. На думку автора цієї статті, підходи науковців до вирішення поставленого питання можна поділити на дві групи, виходячи з їхніх поглядів на взаємозв'язок кримінального права та кримінального процесу, а також на галузеву сутність, змістовне наповнення й функціональну спрямованість кримінально-процесуальної діяльності. **Першу групу** становлять погляди тих процесуалістів, які визначають мету кримінального процесу, розглядаючи його як форму й засіб призначення й виконання державою кримінального покарання. Так, на думку І. Фойницького, *«право покарання створює для держави право на діяльність, що має завданням здійснення каральної влади держави в кожному окремому випадку»*, тому кримінальне судочинство розглядалося ним як *«юридично визначений порядок провадження кримінальних справ у видах здійснення права покарання»* [2]. Подібне розуміння мети кримінального процесу пройшло через різні історичні епохи й збереглося до нашого часу як у загальноправовій, так і в процесуальній літературі. Наприклад, в одній із найбільш ґрунтовних робіт колишнього СРСР, присвяченій дослідженню мети кримінального процесу,

П. Елькінд дійшла висновку, що метою кримінального процесу є досягнення мети кримінально-процесуального права, яку вона вбачала в найбільш ефективному й раціональному врегулюванні кримінально-процесуальних відносин, а в кінцевому підсумку – у знищенні злочинності [3]. Є. Коваленко й В. Маляренко стверджують, що кримінальний процес спрямований на встановлення злочину й покарання винних осіб, а призначення кримінально-процесуального права вони вбачають в обслуговуванні потреб, пов'язаних із реалізацією кримінального закону [4, с. 9, 29].

На думку автора цієї роботи, більш вдало суттєві ознаки мети кримінального процесу виокремив М. Полянський, який зазначав, що вона «...полягає у встановленні для конкретного випадку існування (тобто чи існує воно?) права держави на покарання й еventуально (якщо воно існує) тих меж, у яких воно підлягає реалізації» [5, с. 21]. Головним елементом тут є питання *набуття державою права на кримінальне покарання*, а не призначення покарання як такого.

Фахівці, чії позиції з визначення мети кримінального процесу відносимо до другої групи, слушно намагаються відобразити у своїх дефініціях охоронну й захисну функції кримінального процесу. Наприклад, В. Тертишник мету кримінального процесу визначає як «захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб і держави від злочинних посягань, забезпечення законності та справедливості під час здійснення правосуддя» [6]. Водночас неважко помітити деяку неточність подібних дефініцій. Так, навряд чи кримінальний процес має своєю метою захист особи від злочинних посягань, оскільки кримінально-процесуальні відносини виникають уже після вчинення злочину, а забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів кримінального процесу передбачає як захист, так і охорону, що мають власний зміст і належну їм систему гарантій [7].

Критика ступеня досягнення мети кримінального судочинства, як свідчить історичний досвід, породжує істотні корегування організації кримінально-процесуальної діяльності, зокрема, у регламентації доказування в кримінальному процесі, яке багато хто з фахівців вважає «душею», основним змістом кримінального процесу, до якого в кінцевому підсумку зводиться вся процесуальна діяльність.

Для прикладу доцільно згадати попередній Кримінально-процесуальний кодекс (далі – КПК), прийнятий 28 грудня 1960 р., що набув чинності з квітня 1961 р. Кодекс загалом орієнтований на захист державних (публічних) інтересів. Його прийняття відбувалося на тлі ліберальних реформ у сфері кримінальної юстиції (1958–1961 рр.), в умовах високого рівня законослухняності й правосвідомості громадян, довіри до влади й правоохоронних органів, тотального державного контролю в усіх сферах суспільного життя. Ці чинники зумовлювали низький рівень злочинності, а сам Закон містив значну кількість прогресивних змін. Тому недарма довгий час вважалося, що цей КПК здатний забезпечити практику достатньо дієвим механізмом розслідування злочинів і вирішення завдань кримінального судочинства. Проте з 1966 по 1985 р., як свідчать дослідження кримінологів, відбувалося неухильне зростання загальнокримінальної злочинності; при цьому кожні п'ять років приріст середніх коефіцієнтів злочинності практично зростав удвічі. За цей період темпи зростання рівня злочинності випереджали навіть зростання населення у 4,6 рази. Небувалого поширення й «професійності» набули організовані форми злочинної діяльності, а також протидія розслідуванню, а в 1990–1991 рр. процеси криміналізації суспільства взагалі почали виходити з-під контролю держави [8].

У цих умовах стало зрозуміло, що наявна модель «слідчого доказування», яка спиралася на жорстку нормативно-правову регламентацію й *«неформальне»*, *нормативне визначення понять «доказування» й «доказ»*, монополію сторони обвинувачення на формування доказів у справі, презумпцію формування доказу в результаті проведення будь-якої слідчої дії тощо,

загалом спрямована на вирішення лише завдань досудового розслідування. Орієнтування ж органів досудового розслідування на досягнення загальної мети кримінального судочинства, реалізацію принципу змагальності сторін вона не потребувала. Та й сама концепція наявних «традиційних слідчих дій», що спиралася на ретроспективне пізнання обставин учинення злочину за виявленими слідами, перестала бути ефективною. За такої моделі доказування досягнення мети кримінального судочинства й судові інтереси в ході досудового провадження ніби відійшли на другий план, за межі безпосередніх завдань органів досудового розслідування. Мета кримінального судочинства перестала сприйматися як єдине ціле, як критерій оцінювання ефективності кримінально-процесуальної діяльності, а наявний ступінь її досягнення критично знизився. Тому цілком закономірним є відстоювання автором цієї статті з 2003 р. *моделі логічного доказування в кримінальному процесі* [9]. У цій моделі доказування має виключно логічну природу й здійснюється тільки перед судом (арбітром). Формування ж і перевірка фактичних даних є фактичною (інформаційною) основою для логічного доказування. У той же час «квазідокази», а правильніше сказати, «докази обвинувачення», без визнання судом і використання в «судовому доведенні» повноцінного статусу кримінально-процесуального доказу одержати не можуть.

Такої ж позиції дотримується В. Гмирко в найбільш ґрунтовній за часи української незалежності, на думку автора, роботі з теорії доказування в кримінальному процесі (яка до того ж написана дуже колоритною мовою), доходячи висновку про те, що кримінально-процесуальними доказами можуть вважатися лише «*докази, сформовані в результаті судової комунікації учасників головного доказового провадження*» [10].

На назрілу необхідність сучасних якісних змін у концепції слідчих дій указували в різний час провідні процесуалісти й криміналісти країни (Ю. Грошевий, В. Бахін; до певної міри елементи цієї ідеї можна прослідкувати в концепції «дослідчого кримінального процесу» В. Зеленецького й ін.). Наприклад, В. Тертишник ще в 1999 р. обґрунтовував «безпосереднє спостереження» як модель нової слідчої дії. Відомі процесуалісти Ю. Грошевий, Е. Дідоренко, Б. Розовський у 2003 р. відстоювали досить революційну на той час ідею подальшої нормативної регламентації оперативно-розшукових заходів у ході досудового розслідування.

Нарешті, упроваджений уперше у вітчизняну практику кримінального судочинства інститут негласних слідчих (розшукових) дій по праву вважається однією з найпринциповіших новацій у новому Кримінальному процесуальному кодексі України від 19 листопада 2012 р. Дослідження передумов і генезису формування цього інституту, його ролі в концептуальній зміні моделі доказування в кримінальному процесі дозволяє автору стверджувати, що такий крок – зовсім не «порожня данина моді» або «сліпе копіювання іноземних зразків», як стверджують найбільш затяті критики таких змін, а достатньо збалансований, очікуваний і об'єктивно необхідний крок на шляху до досягнення мети кримінального судочинства. І зроблений він, звичайно, для забезпечення балансу особистих і публічних інтересів, наповнення новою «життєвою силою» процесуальних механізмів у єдиному руслі підвищення ефективності розслідування й реального забезпечення прав і законних інтересів учасників кримінального процесу, потреб суспільства.

Інститут негласних слідчих (розшукових) дій органічно вписується в концептуально сприйняту новим КПК *модель логічного доказування*. При цьому акцент у процесуальних гарантіях дотримання законності під час здійснення негласних слідчих (розшукових) дій зміщений із механічного дотримання процесуальної форми на інститути судового контролю та санкції визнання здобутих фактичних даних недопустимими.

Звичайно, інститут негласних слідчих (розшукових) дій не є панацеєю в забезпеченні ефективності розслідування, досягненні мети доказування та мети кримінального судочин-

ства в цілому. Це доволі складний і потенційно небезпечний механізм, що передбачає значне втручання в приватне життя особи й обмеження її прав. Як свідчать останні приклади слідчої практики, цей кримінально-процесуальний інститут навіть може стати знаряддям для маніпулювання суспільною свідомістю, переслідувати не лише кримінально-процесуальну, а й певну політичну мету й узагалі створювати так звану альтернативну реальність на кшталт світу Гаррі Поттера, яка, незважаючи на свою «нереальність», матиме цілком реальні юридичні наслідки й досягатиме ефекту (цілі) внаслідок обману державою добропорядної цільової аудиторії. При цьому розмивається мета кримінального процесу, а отже, і вимоги до допустимості засобів доказування; створюється плацдарм для порушення суспільного договору, для формування суспільної недовіри й системних корупційно-політичних зловживань. Досягається «антимета» кримінального процесу й створюється ситуація, коли так звана розмита або спрощена (деградована) «мета» виправдовує засоби... Отже, мета кримінального процесу має бути сформульована таким чином, щоб не було можливості через неї виправдовувати негідні засоби її досягнення. Тому локальні цілі й тактичні прийоми використання зазначеного інституту мають ієрархічно підпорядковуватися й відповідати виключно загальній меті кримінального процесу, мати жорсткі межі, бути максимально збалансованими, професійними, перебувати під пильним і ефективним судовим контролем. В іншому разі можуть настати серйозні негативні міжнародно-іміджеві та суспільно-резонансні наслідки. Так, наприклад, відбулося під час застосування такого різновиду контролю за вчиненням злочину, як імітування обстановки злочину (ст. 271 КПК), у травні 2018 р. під час імітування правоохоронцями вбивства журналіста А. Бабченка.

Отже, приписування меті кримінального судочинства лише ознак поліцейської держави, зокрема функції кримінального переслідування, навряд чи вписується в сучасну концепцію ролі людини в соціальній, демократичній і правовій державі, якою прагне стати Україна. Мета кримінального процесу має відображати не лише важливу частину публічних інтересів (здобуття державою права на покарання), а й інтереси суспільства, інтереси суб'єктів процесу. Урешті-решт, Конституція України (ст. 3) закріпила положення-принцип, за яким «права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави... Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Отже, це конституційне положення вносить важливі корективи у визначення мети кримінального процесу. При цьому слід говорити про ефективність кримінально-процесуальної діяльності, від якої безпосередньо залежить реальність забезпечення публічних і особистих інтересів учасників кримінального процесу, а також ступінь досягнення мети кримінального судочинства.

Відомий учений у галузі теорії права С. Алексєєв [11] використовував свого часу термін «сильне право», яким позначав такий рівень регулювання правовідносин у конкретному суспільстві, що розвивається на демократичних засадах, за якого досягається реальна можливість реалізації громадянами своїх юридичних прав. Спираючись на сутність такого визначення, можна використовувати й термін «сильний кримінальний процес», який ґрунтується на природній перевазі публічного начала в його організації і в умовах публічно-змагального процесу *реально забезпечує належну охорону й захист прав і законних інтересів усіх його учасників на рівні наявної в конкретний історичний період суспільної потреби.*

Сьогодні, наприклад, така потреба озвучена у ст. 13 ратифікованої Україною Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод як право кожного, чії права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, *на ефективний засіб юридичного захисту.* Виходячи з аналізу практики Європейського суду з прав людини, слід зазначити, що ефективне розслідування вповноваженими державними органами злочинів визнається Судом позитивним обов'язком держави. Розслідування вважається ефективним у разі дотримання основних умов:

достатньої швидкості (розумних строків); незалежності й об'єктивності органів розслідування; ретельності; забезпечення належного доступу потерпілих до матеріалів розслідування (див., наприклад, рішення ЄСПЛ у справі «Сергій Афанасьєв проти України», 2013 р.).

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Виходячи з викладеного, автор пропонує визначити мету кримінального судочинства як забезпечення ефективної охорони й захисту прав і законних інтересів учасників кримінального процесу та публічних інтересів, що дозволяє, використовуючи правові способи й засоби, вирішити питання щодо наявності чи відсутності в держави права на застосування кримінального покарання до конкретної особи. Мета кримінального судочинства є системоутворювальним чинником в організації всієї системи кримінально-процесуальної діяльності, вона органічно поєднана з іншими елементами цієї системи кореляційними зв'язками.

Список використаних джерел:

1. Розовский Б. Ненаучные заметки о некоторых научных проблемах уголовного процесса: Эссе. Луганск, 2004. С. 143–144.
2. Фойницкий И. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1. С.-Пб., 1996 (печатається по третьому изданию, Спб., 1910). С. 3, 4.
3. Элькин П. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. Л., 1976. С. 12, 29.
4. Коваленко Є., Малярєнко В. Кримінальний процес України. Підручник. К., 2004. 688 с.
5. Полянский Н. Цель уголовного процесса. Ярославль, 1919. 36 с.
6. Тертишник В. Кримінально-процесуальне право України: навч. посіб. К., 1999. С. 5–6.
1. Костін М. Співвідношення понять «охорона» і «захист» публічних та особистих інтересів у кримінальному процесі України. Право України. 2007. № 11. С. 118–121.
7. Криминология: Учебник для вузов / Под общ. ред. А. Долговой. М., 2001. С. 170.
8. Костін М. Контрабанда. Доказування обставин вчинення злочину на досудовому слідстві: монографія. К., 2003. С. 9-26; Костін М. Поняття «доказування» у кримінальному процесі України. Право України. 2004. № 1. С. 143–147.
9. Гмирко В. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація: монографія. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2010. 314 с.
10. Алексеев С. Собственность-право-социализм. М., 1984. С. 98.